

O‘ZBEKISTON FUQAROLIK VA IQTISODIY PROTSESSUAL HUQUQIDA SUD ISHLARINI YURITISH PRINSIPLARI: QONUNCHILIK VA AMALIYOT TAHLILI

*Toshkent davlat yuridik universiteti xodimi
Meliqo‘ziyev Fazliddin Abdurasul o‘g‘li*

Annotatsiya: Ushbu maqolada O‘zbekiston Respublikasining fuqarolik va iqtisodiy protsessual huquqiy tizimida belgilangan sud ishlarini yuritish prinsiplari va ularning qo‘llanilishi tahlil etiladi. Fuqarolik protsessual kodeksi (FPK) va Iqtisodiy protsessual kodeks (IPK)da mustahkamlangan asosiy protsessual prinsiplarga alohida to‘xtalib, har bir prinsipning mazmun-mohiyati va qonunchilikdagi ifodasi yoritilgan. Shu bilan birga, ushbu prinsiplarning sud amaliyotidagi qo‘llanilishi, duch kelinayotgan muammolar misollar bilan tahlil qilingan. Qonunchilik normalariga havolalar orqali amaldagi tartib o‘rganilib, prinsiplardan chetga chiqish holatlari va ularni keltirib chiqarayotgan sabablar ko‘rsatib o‘tilgan. Maqola yakunida protsessual prinsiplarga rioya etilishini takomillashtirish bo‘yicha taklif va tavsiyalar berilgan. Statistik ma‘lumotlar sud ishlarining hajmi va ularning ko‘rib chiqilish natijalarini yoritish uchun keltirilgan. Maqola ilmiy-uslubiy talablarga muvofiq holda, ilmiy maqola shaklida yozilgan.

Kalit so‘zlar: fuqarolik protsessi, iqtisodiy protsess, protsessual prinsiplar, odil sudlov, sudyalarning mustaqilligi, taraflar tortishuvi, oshkoralik, sud amaliyoti, qonunchilik tahlili

O‘zbekiston Respublikasida sud-huquq tizimini isloh qilish doirasida fuqarolik va iqtisodiy sud ishlarini ko‘rish tartibini belgilovchi yangi protsessual kodekslar 2018-yilda qabul qilingan. Ushbu kodekslarda fuqarolik va xo‘jalik (iqtisodiy) sudlarida ish yuritishning asosiy tamoyillari alohida boblarda mustahkamlanib, odil sudlovni amalga oshirish tartibining demokratik prinsiplariga sodiqlik ifodalangan. Protsessual prinsiplardan ko‘zlangan maqsad – fuqarolarning huquq va manfaatlarini to‘la va adolatli himoya qilish, sud ishlarini yuritishda qonun ustuvorligi va odillikni ta‘minlashdan iboratdir.

Protsessual qonunchilikda belgilangan tamoyillar sud ishlarini yuritishning poydevori bo‘lib xizmat qiladi. Fuqarolik va iqtisodiy protsessual kodekslarda mazkur tamoyillar deyarli bir xil mazmunda qayd etilgan bo‘lib, ular quyidagilardan iborat:

- 1) odil sudlovning faqat sud tomonidan amalga oshirilishi;
- 2) qonun va sud oldida tenglik;
- 3) sudyalarning mustaqilligi va faqat qonunga bo‘ysunishi;
- 4) taraflarning tortishuvi va ularning teng huquqliligi;

- 5) sud ishlari yuritiladigan til;
- 6) sud muhokamasining oshkoraligi;
- 7) sud muhokamasining bevositaligi va og‘zakligi;
- 8) ishlarni qonunchilik asosida hal qilish;
- 9) ishning haqiqiy holati, taraflarning huquq va majburiyatlarini sud tomonidan aniqlanishi;
- 10) sud hujjatlarining majburiyligi.

Ushbu prinsiplardan ba’zilari Fuqarolik protsessual kodeksida alohida moddalarda ifodalangan (masalan, muhokamaning bevositaligi va og‘zaki olib borilishi, haqiqatni aniqlash tamoyili), Iqtisodiy protsessual kodeksda esa mazmunan o‘xshash bo‘lsa-da, bir oz farqli tuzilmada bayon etilgan (masalan, iqtisodiy protsessda “chet davlat huquqini qo‘llash” alohida tamoyil sifatida ajratilgan)¹.

Quyida asosiy prinsiplarning mazmuni va qonunchilikdagi aks etishi sharhlanadi, sud amaliyotida uchrayotgan muammolar va konkret misollar keltiriladi hamda ularni hal etish yo‘llari muhokama qilinadi. Tahlil davomida FPK va IPK normalariga hamda Oliy sud Plenumi qarorlari, rasmiy statistik ma’lumotlar va boshqa manbalarga tayangan holda xulosalar chiqariladi.

Odil sudlovning faqat sud tomonidan amalga oshirilishi prinsipi.

O‘zbekiston Respublikasida odil sudlovni (ya’ni, fuqarolik ishlarini ko‘rib hal qilish vakolatini) amalga oshirish vakolati faqat sudlarga tegishli ekanligi qonunchilikda qat’iy belgilangan. FPKning 7-moddasida “Fuqarolik ishlari bo‘yicha odil sudlov faqat sud tomonidan, ushbu Kodeksda belgilangan qoidalar bo‘yicha amalga oshiriladi” deb qayd etilgan². Xuddi shunday qoida IPKning 6-moddasida ham mavjud bo‘lib, iqtisodiy nizolar ustidan odil sudlovni faqat sudlar (iqtisodiy sudlar) amalga oshirishi mustahkamlab qo‘yilgan. Bu prinsip sud hokimiyatining mustaqil amalga oshirilishi va hech bir boshqa organ yoki mansabdor shaxs sud vakolatini o‘zlashtira olmasligini anglatadi.

Sud amaliyotida ushbu prinsip davlat organlari qarorlarini sud tartibida bekor qilish misollarida yaqqol namoyon bo‘lmoqda. Jumladan, 2023-yil davomida fuqarolik sudlari va boshqa sudlar tomonidan mahalliy hokimlarning bir qator noqonuniy qarorlari bekor qilindi va haqiqiy emas deb topildi. Xususan, ma’muriy sudlar 2023-yilda hokimlarning 414 ta qarorini ko‘rib chiqib, shundan 143 tasini noqonuniy deb topgan (ya’ni, sud hokimiyatning qarorlari ustidan nazorat o‘rnatib, huquqbuzarliklarga barham bergan)³. Bu misol ham ko‘rsatadiki, fuqarolarning huquqlariga oid masalalarda yakuniy qarorni faqat sud chiqarishi, ijro hokimiyati organlarining qarorlari ham sud tekshiruvidan o‘tishi lozim.

¹ O‘zbekiston respublikasi qonun hujjatlari milliy bazasi – lex.uz

² O‘zbekiston respublikasi qonun hujjatlari milliy bazasi – lex.uz

³ Aniz.uz sayti.

Amaliy muammo va yechimlar: O‘zbekistonda odil sudlov faqat sudga tegishli ekani prinsipi umuman olganda qonunchilik va amaliyotda e’tirozsiz qabul qilingan. Biroq muammo sifatida ayrim hollarda sud funksiyalariga aralashuvga urinishi mumkin bo‘lgan holatlar qayd etiladi. Jumladan, ilgari yillarda ayrim hokimliklar yoki huquqni muhofaza qiluvchi organlar sud ko‘rib chiqishi lozim bo‘lgan masalalarda o‘zlari “hal” qilishga intilgan yoki sud qarorlari bajarilishiga xalaqit bergan holatlar kuzatilgan. Masalan, Prezident Sh.M.Mirziyoyev sudlar faoliyatiga aralashishga urinishlar hanuz uchrayotganini keskin tanqid qilib, “sudlar faoliyatiga har qanday aralashish odil sudlovga soya solish deb baholanadi” deya barcha rahbarlarni ogohlantirgan edi⁴. Shu munosabat bilan Jinoyat kodeksining 236-moddasiga o‘zgartirish kiritilib, sud ishlarini hal etishga aralashish jinoiy javobgarlikka sabab bo‘lishi belgilangani muhim qadam bo‘ldi. Bugungi kunda odil sudlovga daxl qilmaslik tamoyilini yanada mustahkamlash uchun sudyalarning chinakam mustaqilligiga erishish, sud hokimiyatining nufuzi va jamoatchilik ishonchini oshirish lozim. Ushbu prinsipning to‘liq amalga oshishi sudlarning mustaqilligini ta’minlash kafolatlariga ham bevosita bog‘liq bo‘lib, quyida sudyalarning mustaqilligi mavzusida bu haqida batafsil to‘xtalamiz.

Qonun va sud oldida tenglik prinsipi. Fuqarolik va iqtisodiy protsessda barcha fuqarolar va yuridik shaxslar qonun va sud oldida teng huquqlarga ega. FPKning 8-moddasida odil sudlov *fuqarolarning jinsi, irqi, millati, tili, dini, e’tiqodi, ijtimoiy kelib chiqishi, mavqei va boshqa holatlardan qat’i nazar* hamda *tashkilotlarning tashkiliy-huquqiy shakli, mulkchilik shakli, joylashgan joyidan qat’i nazar* tenglik asosida amalga oshirilishi belgilangan. Ushbu norma 2024-yilga kelib yanada takomillashtirilib, keltirilgan kamsitish belgilarining ro‘yxati kengaytirildi va aniqroq ifodalandi. IPKda ham 7-modda xuddi shunday mazmunda bo‘lib, iqtisodiy sud jarayonida ishtirok etuvchi tomonlarning tengligi ta’minlanishi ko‘zda tutilgan. Ushbu prinsipning mazmuni shundan iboratki, fuqarolik yoki xo‘jalik sudida da’vogar va javobgar, uchinchi shaxs yoki boshqa protsess ishtirokchisi bo‘lishidan qat’i nazar, barcha shaxslar qonun oldida teng huquq va majburiyatlarga ega bo‘ladi. Sud ularning birontasiga imtiyozli yoki kamsituvchi munosabatda bo‘la olmaydi; sud majlisi jarayonida hamma ishtirokchilarga o‘z fikrini erkin bayon qilish, dalillarini taqdim etish, da’vo va e’tirozlarini bildirishi uchun teng imkoniyat yaratib berilishi shart. Bu prinsip **Konstitutsiyaning** 18-moddasidagi umumiy tenglik tamoyilining sud protsessidagi ifodasidir (Konstitutsiyada millatidan, irqidan, jinsidan va boshqa holatlardan qat’i nazar barcha fuqarolar tengligi kafolatlanadi).

Sud amaliyoti nuqtai nazaridan, tenglik tamoyili odatda protsessual qonun buzilishi sifatida apellyatsiya yoki kassatsiya shikoyatlarida ko‘tarilishi mumkin.

⁴ Uza.uz. O‘zbekiston Milliy axborot agentligi.

Masalan, agar bir tarafga sud o'z fikrini bildirishga kamroq imkon bergan bo'lsa yoki ish hujjatlari bilan tanishish, apellyatsiya berish muddatlarini tiklashda bir tarafga nohaq yengillik yoki qiyinchilik yaratilgan bo'lsa, bu tenglik prinsipining buzilishi deb baholanadi. Bunday holatlar kam bo'lsa-da, ayrim noxolis qarorlar yuqori instansiya tomonidan bekor qilinayotgani kuzatiladi. 2023-yil statistikasiga ko'ra, birinchi instansiya fuqarolik sudlari tomonidan chiqarilgan 1 811 ta qaror apellyatsiyada bekor qilingan, 998 tasi esa o'zgartirilgan, shuningdek kassatsiya tartibida 486 ta qaror bekor qilingan⁵. Albatta, qarorlarning bekor qilinishiga turli sabablar bor, lekin ular orasida taraflar teng huquqliligi buzilgani ham uchrab turadi.

Amaliy muammolar: Sud ishlarida taraflar tengligi prinsipini to'liq ta'minlash yo'lida bir qator omillar e'tiborga olinishi lozim. Birinchidan, fuqarolarning huquqiy bilim darajasi va vakillik imkoniyatlari turlicha. Ba'zi holatlarda bir taraf malakali advokat yollagan bo'lsa, ikkinchi taraf huquqiy yordamdan foydalanmasligi mumkin – bu esa amalda teng imkoniyat prinsipini zaiflashtiradi. Ayniqsa, oddiy fuqarolar va davlat organlari yoki yirik korxonalar o'rtasidagi nizolarda davlat organlari yuridik xizmatga ega bo'lib, odatda kuchliroq tayyorgarlik ko'radi. Bu holatda sudya ikkinchi tomonga o'z huquqlarini tushuntirib, zarur hujjatlarni talab qilish imkonini berib, prosesda muvozanatni saqlashi lozim. FPK 15-moddasi aynan shu maqsadda sudyaning vazifasini belgilagan bo'lib, sudya taraflarga ularning protsessual huquq va majburiyatlarini tushuntirishi, protsessual harakatlarni amalga oshirish yoki amalga oshirmaslik oqibatlari haqida ogohlantirishi, va ularning huquqlarini amalga oshirishga ko'maklashishi kerakligi qayd etilgan. Bu norma sudyaning "faolligini" talab qiladi va amalda ikkinchi tomonga yordam berish imkonini beradi.

Tenglik prinsipini ta'minlashning muhim sharti – sud majlisining protsessual tartib-qoidalariga rioya qilishdir. Sudya har ikkala tarafga ham dalillarni taqdim etish, bahslashish, guvohlarni so'roq qilish va savollar berish huquqlarini teng taqdim etishi, bir tarafning so'zini bo'lmasdan, ikkinchisiga nisbatan ham asossiz cheklov qo'ymasligi kerak. O'zbekiston sud amaliyotida oxirgi yillarda sud majlislarining **audio-video yozuvga** olinishi yo'lga qo'yilgani (ayniqsa, jinoyat va ma'muriy sudlarda, fuqarolik sudlarida ham joriy etilmoqda) taraflar tengligiga rioya etilgan-etilmagani ustidan nazoratni kuchaytirmoqda. Audio-video yozuvlar apellyatsiya instansiyasida biror tarafga so'z berilmay qolgan yoki xolislikka putur yetkazgan holatlarni aniqlashga yordam beradi.

Takliflar: Ushbu prinsipning amalda to'liq ro'yobga chiqishi uchun, birinchidan, fuqarolarning sud va vakillik va yuridik yordamdan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirish zarur. Xususan, moddiy ahvoli og'ir taraflarga **bepul yuridik yordam** tizimini kuchaytirish lozim. Ikkinchidan, sudyalarning malakasini

⁵ Aniq.uz sayti

oshirishda protsessni boshqarish mahorati, xususan taraflar teng huquqliligini ta'minlash etikasiga doir mashg'ulotlar o'tkazish foydali. Uchinchidan, sud majlislarining texnik vositalar bilan yozib borilishini barcha fuqarolik va iqtisodiy sudlarga to'liq tatbiq etish shaffoflikni oshirib, tenglik buzilishini oldini oladi.

Taraflarning tortishuvi va ularning teng huquqliligi prinsipi. Fuqarolik va iqtisodiy sud ishlarini yuritish taraflarning tortishuvi va teng huquqliligi prinsipi asosida amalga oshiriladi. Bu prinsip taraflar (da'vogar va javobgar) hamda ishda ishtirok etuvchi boshqa sub'ektlar o'z pozitsiyalarini erkin bayon qilishlari, isbot vositalarini taqdim etishlari va ularni sud oldida himoya qilishlari lozimligini anglatadi. FPK 10-moddasi bu prinsipni quyidagicha ifodalaydi: "Fuqarolik sud ishlarini yuritish taraflarning tortishuvi va teng huquqliligi asosida amalga oshiriladi"⁶. IPK 9-moddasida ham xuddi shunday jumla mavjud. Tortishuvlilik (adversarial) deganda – har bir taraf o'z da'vo yoki himoya dalillarini keltirishi va qarshi tarafning dalillarini rad etishi mumkinligi, sud esa passiv kuzatuvchi emas, balki xolis hakam rolini bajarishi tushuniladi. Teng huquqlilik esa yuqorida ko'rilgan "qonun oldida tenglik" prinsipining protsessual davomidir – ya'ni, taraflar protsess davomida teng protsessual huquqlarga ega bo'ladilar (masalan, ikkovlon ham dalil keltirish, savol berish, vakil yollash, shikoyat berish huquqiga ega va hokazo).

O'zbekistonda fuqarolik sud ishlarini yuritish tizimi aralash xususiyatga ega: unda tortishuvlilik tamoyili e'tirof etilgan bo'lsa-da, sudyaning faol roli ham inkor etilmaydi. Yuqorida tilga olingan **haqiqatni aniqlash tamoyili** (FPK 15-modda) sudyaga passiv kuzatuvchidan ko'ra, faolroq pozitsiyani yuklaydi – sudya ish holatlarini har tomonlama va to'liq o'rganish uchun zarur choralarni ko'rishga haqli. Biroq bu bilan tortishuvlilik tamoyili bekor bo'lmaydi; aksincha, sudya taraflarning tortishuvda yo'l-yo'riq ko'rsatuvchi va protsessni to'g'ri yo'naltiruvchi sifatida namoyon bo'ladi.

Amaliy ko'rinishlari: Tortishuvlilik tamoyili sud majlisining barcha bosqichlarida namoyon bo'ladi. Masalan, da'vogar da'vo arizasini berib, o'z talablarini asoslaydi, javobgar esa javob arizasi bilan e'tirozlarini bildirish huquqiga ega. Sud tergov (dalillarni tadqiq etish bosqichi) davomida har ikki tomon guvohlarni so'roq qilishlari, ekspert xulosasi bo'yicha savollar berishlari mumkin – sud buni ta'minlab berishi shart. Sud majlisining oxirida ham taraflar sud munozaralarida qatnashib, yakuniy nutq so'zlashadi (avval da'vogar tomoni, so'ng javobgar tomoni, agar prokuror ishtirok etsa – u birinchi yoki oxirgi bo'lib gapirishi qonunda belgilangan tartibda hal qilinadi).

IPKning 50-moddasi va FPKning tegishli normalariga muvofiq, sud majlisida davlat organlari yoki uchinchi shaxslar ham o'z manfaatiga tegishli bo'lsa, tortishuvda

⁶ O'zbekiston respublikasi qonun hujjatlari milliy bazasi – lex.uz

ishtirok etishi mumkin. Masalan, iqtisodiy ishda soliq organi yoki bank uchinchi shaxs sifatida jalb qilinsa, ular ham dalil keltirish va bahslashish huquqiga ega. Bunday hollarda ham sud taraflar balansini saqlashi lozim bo'ladi.

Muammolar: Tortishuvlilik tamoyilining to'laqonli ishlashi uchun taraflarning faol ishtiroki zarur. Amalda esa ba'zan taraflar loqaydlik qiladi yoki protsessni "sudning o'ziga" tashlab qo'yadi. Masalan, javobgar taraf sud majlisiga kelmaydi, yozma e'tiroz ham bermaydi – natijada sud ishni mavjud dalillar bo'yicha hal etishga majbur bo'ladi. Bunday holatda, albatta, tortishuvlilik tamoyili cheklangan ko'rinishga keladi. FPK va IPKda sud majlisiga kelmagan javobgar yoki da'vogar masalasida alohida qoidalar bor (masalan, javobgarining qilmishi bo'lmasa, ishni uning ishtirokisiz ko'rish mumkin; da'vogar kelmasa – ayrim hollarda ishni tugatish yoki ko'rmasdan qoldirish mumkin). Bu qoidalar tortishuvlilik tamoyilining hayotiy ehtiyojlarga moslashgan ko'rinishidir, chunki har doim ham ikki tarafni tortishtirib bo'lmasligi mumkin.

Yana bir muammo – tortishuvlilik va sudyaning faoliyati chegarasini aniqlashdir. Sudya biror tarafning o'rniga dalil to'plashi yoki u aytmagan narsani aytib qo'yishi tamoyilga zid, chunki bunday holda sudya xolislikdan chiqib, bir tarafga yordamlashib qo'yishi mumkin. Shu bois **Oliy sud Plenumining** ayrim qarorlarida ta'kidlanadiki, sudya taraflarga o'z huquqlarini tushuntirishi mumkin, ammo ularning o'rniga dalillarni topib bera olmaydi – faqat kerak bo'lsa, dalil taqdim etishni talab qilish vakolatini amalga oshiradi. Bu nozik chiziq har bir sudya tomonidan to'g'ri his etilishi kerak. Amaliyotda ayrim sudyalar haligacha "ayblov tarafini qo'llab yuborish" yoki aksincha, o'jiz tarafga yon bosish illatlaridan holi emasligi haqida tanqidiy fikrlar bildiriladi. Bunga qarshi chora sifatida sudyalarning malaka oshirish kurslarida tortishuvlilik madaniyatiga oid darslar o'tilmoqda.

Yechimlar va takliflar: Tortishuvlilik tamoyilini kuchaytirish uchun, birinchidan, **sudyalar** o'z rolini yaxshi anglab, taraflarning protsessual faolligiga turtki beruvchi muhit yaratishi kerak. Sudya majlisni olib borishda xolis hakam rolidan chetga chiqmasdan, faqat protsessual tartibni boshqarib, dalillarni har tomonlama ko'rib chiqilishini ta'minlashi zarur. Ikkinchidan, **advokatura institutini rivojlantirish** bilan taraflar manfaatini himoya qilish sifati oshadi va tortishuv qizg'inlashadi. Hozirgi kunda fuqarolik ishlarida advokat ishtiroki majburiy bo'lmasa-da, ko'proq fuqarolarga advokat yollash imkoniyatini yaratish (masalan, davlat hisobidan muayyan toifa fuqarolarga advokat berish) tortishuvlilikka xizmat qiladi. Uchinchidan, **sud informatizatsiyasi** yordamida tortishuvlilik tamoyilini amalga oshirish qulaylashmoqda. Misol uchun, **videokonferensaloqa** orqali taraflar uzoqdan turib ham tortishuvda ishtirok etishi mumkin. O'zbekiston sud tizimida 2020-2021 yillarda pandemiya sabab sud majlislarini onlayn o'tkazish amaliyoti paydo bo'ldi va hozirga kelib protsessual qonunchilikka kiritildi. Masalan, **IPK** normalariga muvofiq,

ta'raflarning roziligi bilan sud majlisi videokonferensaloqa tartibida o'tkazilishi mumkin (2014-yilda bu bo'yicha Plenum qarori qabul qilingan edi). Bu yangilik sudga kela olmaslik bahonasini kamaytirib, tortishuvlilikni ta'minlashga xizmat qilmoqda.

Xulosa sifatida aytganda, tortishuvlilik va teng huquqlilik tamoyili fuqarolik va iqtisodiy sud ishlarining demokratik asosi bo'lib, uni to'liq amalga oshirish uchun taraflar faolligi, sudyaning xolisligi va protsessual qonun qoidalarining aniq bajarilishi talab etiladi.

Sud muhokamasining oshkoraligi prinsipi – odil sudlovning fundamental prinsipi bo'lib, fuqarolik va iqtisodiy ishlar bo'yicha sud majlislari odatda **ochiq** o'tkazilishi lozimligini anglatadi. FPK 12-moddasida "Barcha sudlarda ishlar muhokamasi oshkora o'tkaziladi" deb qat'iy belgilangan⁷. Shu bilan birga, ushbu modda oshkoralikning istisnolarini ham ko'rsatadi: davlat siri, farzandlikka olish siri yoki boshqa qonun bilan qo'riqlanadigan sir mavjud bo'lgan ishlar, shuningdek shaxsning sha'ni, oilaviy hayoti bilan bog'liq maxfiy ma'lumotlar oshkor bo'lib ketishining oldini olish maqsadida yopiq sud majlisi o'tkazilishi mumkinligi nazarda tutilgan. Yopiq sud majlisi faqat alohida hollardagina, zarurat bo'lsa, sud tomonidan ajrim chiqarilib e'lon qilinadi va bunday majlisda faqat ishda ishtirok etuvchi shaxslar hamda zarur bo'lsa, guvoh, ekspert, mutaxassis, tarjimon ishtirok etishi mumkin. Ochiqlik tamoyili shu qadar muhimki, hatto ish yopiq ko'rilgan taqdirda ham, sudning yakuniy qarori (hal qiluv qarori) ochiq ravishda o'qib eshittirilishi lozimligi qonunda belgilangan. IPK 11-moddasi ham xuddi shunday mazmunda oshkoralik tamoyilini e'lon qiladi. Iqtisodiy sud ishlarida ham kadrlar yoki tijorat siri kabi ma'lumotlar bo'lmasa, odatda majlislar ochiq o'tadi. Tajriba shuni ko'rsatadiki, iqtisodiy sudlarning yopiq majlis o'tkazishi juda kam uchraydi, chunki davlat siri yoki sir saqlanishi lozim bo'lgan tijorat ma'lumotlari mavjud ishlar keng tarqalmagan (masalan, bank sirini tashkil etuvchi ma'lumotlar bo'lsa yoki maxfiy bitimlar bo'lsa, yopiq o'tkazilishi mumkin).

Sud amaliyoti: Ochiq sud majlisi tamoyili fuqarolarga va OAVga sud jarayonlarini erkin kuzatish imkonini beradi. Ko'p hollarda fuqarolik ishlari bo'yicha sud majlislariga da'vogar va javobgar hamda ularning vakillaridan boshqa kishi kelmaydi, lekin prinsip jihatidan har qanday shaxs ochiq sud majlisida tinglovchi bo'lib qatnashishi mumkin (agar zalda joy bo'lsa). Yopiq sud majlisiga esa begona shaxslar kiritilmaydi. Masalan, farzandlikka olishni bekor qilish bo'yicha ishlar qonunga ko'ra yopiq ko'riladi – bunday holatda, faqat taraflar va ularning vakillari, bolalarning vakili (agar bo'lsa) qatnashadi, jurnalistlar yoki tomoshabinlar qo'yilmaydi.

Sud qarorlarini e'lon qilish borasida ham ochiqlik tamoyili kuchayib bormoqda. FPKning 12-moddasiga 2021-yilda kiritilgan o'zgartirishga binoan, qonuniy kuchga

⁷ O'zbekiston respublikasi qonun hujjatlari milliy bazasi – lex.uz

kirgan sud hujjatlari (ya'ni, hal qiluv qarori yoki ajrimlar) taraflar roziligi bilan yoki shaxsini ko'rsatmagan holda sudning rasmiy veb-saytida e'lon qilinishi mumkinligi belgilandi. Bu sud qarorlarini jamoatchilikka yetkazish orqali ochiqlikni oshirishga qaratilgan yangilikdir. Hozirda Oliy sudning sud.uz portali va viloyat sudlarining saytlarida ayrim sud qarorlarining matnlari (anonimlashtirilgan holda) e'lon qilinmoqda. Masalan, 2023-yilda fuqarolik sudlarida ko'rilgan ishlarning muayyan toifalari bo'yicha eng muhim qarorlar Oliy sudning "Resonans ishlar" bo'limida chop etildi. Bu amaliyot oshkoralik prinsipining amaliy ro'yobi deyish mumkin.

Muammolar: Ochiqlik tamoyilini qo'llashda ba'zi amaliy qiyinchiliklar bo'ladi. Birinchidan, sud binolarida ochiq sud majlislariga keluvchilar uchun sharoit cheklangan. Ko'pincha sud zalida faqat taraflar sig'adigan darajada joy bor, ortiqcha "tomoshabinlar" sig'maydi. Mashhur yoki rezonans fuqaro ishi bo'lsa, ko'proq jurnalist yoki odam qatnashishni xohlasa, sudlar katta zal bilan ta'minlashga majbur bo'lmoqda yoki majlislarni onlayn translyatsiya qilish amaliyoti joriy etilmoqda. Masalan, 2022-yilda katta qiziqish uyg'otgan ayrim fuqarolik ishlari (yirik korporativ nizo kabi) bo'yicha sud majlisi zaliga OAV vakillari kiritilib, ularga maxsus joy ajratilgan edi.

Takliflar: Sud jarayonlarining ochiqligini ta'minlash uchun, birinchidan, sud zalining infratuzilmasini yaxshilash lozim. Katta shahar sudlarida yirik majlislar uchun keng zallar ajratish, ovoz kuchaytirgich va monitorda hujjatlarni namoyish qilish kabi texnik jihozlar bilan ta'minlash kerak. Ikkinchidan, sud qarorlarini internetda e'lon qilish tartibini yanada kengaytirish zarur. Hozircha taraflar roziligi talab etilmoqda, lekin kelajakda anonimlikqa rioya qilgan holda ko'proq sud qarorlarini jamoatchilikka ochiq qilish odatiy holga aylanishi kerak. Bu nafaqat oshkoralik, balki sud amaliyotining birxillashtirilishi va sudga ishonch ortishiga ham xizmat qiladi. Uchinchidan, yopiq sud majlislarini qisqartirish bo'yicha tavsiyalar: ayrim holatlarda sudlar ortiqcha ehtiyotkorlik qilib, majlisni yopiq o'tkazishga moyillik bildirishi mumkin (masalan, ayrim oilaviy nizolarda, garchi qonun talab qilmasa ham, taraflar iltimosiga ko'ra yopiq o'tkazish hollari kuzatilgan). Bu borada yagona yondashuv bo'lishi uchun Oliy sud tomonidan tushuntirish berilishi mumkin – masalan, faqat qonunda ko'rsatilgan hollardagina yopiq tartib qo'llanilsin, taraflar kelishuviga binoan emas (hozirgi qonunchilik taraflar "roziligi bilan" degan normani nazarda tutmaydi, faqat sud zarur topganda yopiq qiladi).

Ochiqlik tamoyili sud hokimiyatining jamoatchilik oldidagi oshkora va hisobdorligini ta'minlaydi. Bu prinsipga rioya etilishi fuqarolarning sudga ishonchini oshiradi, sud zalida intizom va odil sudlov sifatini ham kuchaytiradi. O'zbekiston sud tizimi ochiqlik borasida bosqichma-bosqich rivojlanib, hozirda aksar fuqarolik va iqtisodiy ishlar bo'yicha majlislar ochiq, bu yutuqni mustahkamlab borish lozim.

Sud hujjatlarining majburiyligi prinsipi. Sud tomonidan qabul qilingan hal qiluv qarori, ajrim va boshqa qarorlar barcha shaxslar va tashkilotlar uchun majburiy kuchga ega bo'lishi – odil sudlovning yakuniy bosqichi sifatida muhim prinsiplardan biridir. FPK 16-moddasida "Sudning qonuniy kuchga kirgan hujjatlari barcha davlat organlari, boshqa organlar, tashkilotlar, mansabdor shaxslar va fuqarolar uchun majburiydir hamda O'zbekiston Respublikasining butun hududida ijro etilishi lozim" deb belgilangan. Ushbu norma sud qaroriga nisbatan hurmat va uni bajarish majburiyatini ifodalaydi. Bundan tashqari, sud hujjatini bajarmaslik qonunda nazarda tutilgan javobgarlikka sabab bo'lishi ham qo'shimcha qilib aytilgan. Ya'ni, kimki sud qarorini ixtiyoriy ravishda bajarmasa, unga nisbatan ma'muriy yoki jinoiy choralar qo'llanishi mumkin (Ma'muriy javobgarlik kodeksi 198¹, 198²-moddalar, Jinoyat kodeksi 232-moddasi va b.).

IPK 15-moddasida ham xuddi shunday – iqtisodiy sudning qonuniy kuchga kirgan hujjatlari barcha uchun majburiy ekani mustahkamlangan. Bu prinsipning ma'nosi odil sudlov samaradorligini ta'minlash bilan bog'liq: agar sud qarori ijro qilinmasa, sud jarayonining foydasi qolmaydi. Shu bois, sud hujjatlarini ijro etish sud ishining yakuniy va juda muhim bosqichidir.

Amaliy holatlar: O'zbekiston sudlari tomonidan yiliga yuz minglab hal qiluv qarorlari chiqariladi va ular yuzasidan ijro varaqalari beriladi. Masalan, rasmiy statistikaga ko'ra, faqat fuqarolik ishlari bo'yicha 2023 yilda sudlar tomonidan 3,6 trillion so'mdan ziyod majburiy to'lovlarni undirish haqida 483 617 ta sud buyrug'i chiqarilgan. Bu raqam sud qarorlarining qanchalik ko'p ijro hujjatlariga aylanishini ko'rsatadi. 2023-yil davomida fuqarolik sudlari tomonidan chiqargan 460 308 ta hal qiluv qarorining aksariyati ijroga qaratilgan (ularning 343 156 tasida da'vo qanoatlantirilib, undirish yoki majburiy harakat belgilangan). Iqtisodiy sudlarda ham minglab qarorlar ijroga yo'naltiriladi – masalan, 2023 yilda iqtisodiy sudlar birinchi instansiyada 271 748 ta ishni hal qilgan va shulardan katta qismi moliyaviy yoki majburiy talablarni undirishni nazarda tutadi.

Shu bilan birga, sud hujjatlari majburiyligining yana bir ko'rinishi – boshqa organlar va mansabdor shaxslarning bu hujjatlarga hurmat bilan qarashi. Masalan, sud bir mansabdorning qarorini bekor qilsa (noqonuniy deb topsa), u mansabdor sud qaroriga bo'ysunishi va bunday qarorni takror qilmasligi kerak. 2023-yil statistik tahlilida ma'lum qilinishicha, masalan, hokimlar tomonidan qabul qilingan 109 ta yer ajratish qarori qonunga xilof bo'lgani uchun bekor qilingan. Bu sud qarorlari majburiy bo'lib, u hokimlar yuqoridagi xato va qonunbuzarliklarni takrorlamasligi lozim. Agar e'tibor berilsa, sud qarori faqat taraflar emas, balki butun boshli tizim uchun majburiy axborot bo'lishi kerak: ya'ni, o'sha hokimdan tashqari boshqa hokimlar ham bu sud qarorlaridan xulosa chiqarishi lozim.

Muammolar: Sud hujjatlarini ijro etishda O‘zbekistonda hanuz muammolar mavjud. Ayniqsa, aliment undirish, bank qarzlarini undirish kabi ishlarda qarzdorlarning mol-mulki yo‘qligi yoki rasmiy daromadi yo‘qligi sababli qarorlar bajarilmay qolishi hollari uchraydi. Bu muammo faqat sud tizimiga emas, umuman iqtisodiy va ijtimoiy omillarga bog‘liq. Shu bois aliment undiruvchilarga ijtimoiy yordam dasturlari yo‘lga qo‘yilmoqda, lekin masala to‘liq hal etilgani yo‘q.

Sud hujjatlari majburiyligining yana bir aspekti – **xalqaro maydondagi** majburiylik. O‘zbekiston sudlari chiqargan hal qiluv qarori boshqa davlat hududida ham tan olinishi va ijro etilishi uchun xalqaro hamkorlik mexanizmlari bor (ikkitomonlama shartnomalar va konvensiyalar). Xuddi shunday, xorijiy sudlar qarorlarini O‘zbekistonda tan olish masalalari bo‘ladi. Bu ham bevosita huquqiy yordam va xalqaro yurisdiksiya masalasi bo‘lib, sudlarimiz buni xalqaro shartnomalar asosida hal qiladi. Bu sohada ham ba‘zan muammolar keladi – masalan, xorijiy sud qarorida undirilishi kerak bo‘lgan pul O‘zbekistonda ijro qilinishi uchun qarzdorning bu yerdagi mulki aniqlanishi kerak, bu esa MIB va boshqa organlar hamkorligiga taqaladi.

Takliflar: Sud hujjatlari majburiyligini oshirish uchun, avvalo, **ijro tizimini takomillashtirish** zarur. 2018-yildan joriy qilingan MIB tizimi natija bera boshladi, ammo endi ayrim mutaxassislar fikricha, bozor tamoyillarini ham joriy qilish kerak. Masalan, ayrim davlatlarda sud qarorlarini xususiy ijrochilar (sud ijrochilari) ham bajara oladi. O‘zbekistonda ham xususiy ijro institutini joriy etish muhokama qilinmoqda. Bu raqobat muhitini yaratib, ijro sifati oshishiga olib kelishi mumkin.

Ikkinchidan, sud qarorini bajarmaganlik uchun javobgarlik muqarrarligini ta‘minlash lozim. Hozirgi ma‘muriy va jinoiy javobgarlik normalari amalda qo‘llanmoqda, lekin baribir ayrim qarzdorlar “qo‘lga tushmaslik”ka harakat qiladi. Ularni topish uchun elektron tizimlardan kengroq foydalanish (masalan, kameralar, bank operatsiyalari monitoringi) mumkin. Bu, albatta, inson huquqlarini ham e‘tiborga olib, sud sanksiyasi bilan bo‘lishi kerak.

Uchinchidan, davlat organlari va mansabdorlarining sud qaroriga munosabatini yaxshilash uchun institutsional choralar lozim. Masalan, har chorakda yoki har yili sud qarorini bajarmagan davlat organlari rahbarlari yuzasidan Oliy sud ma‘lumotini eshitish tartibini joriy etish mumkin. Ayni paytda, masalan, Sudyalar oliy kengashi raisi yil yakunida Prezidentga sud mustaqilligiga ta‘sir qiluvchi holatlar haqida axborot beradi. Shunga o‘xshash, Oliy sud raisi ma‘lum muddatda sud qarorlari ijrosi bo‘yicha axborot tayyorlab, hukumatda yoki Senatda muhokama qilinsa, tegishli organlar uchun intizomiy o‘lchov bo‘ladi.

Xulosa: Sud hujjatlarining majburiyligi tamoyili odil sudlov nihoyasini ta‘minlovchi halqa bo‘lib, usiz sud qarorlari quruq qog‘ozga aylanishi mumkin. O‘zbekistonda bu prinsip qonunan kafolatlangan va ijro tizimi orqali hayotga tatbiq

etilmoqda. Hali hal qilinmagan muammolar bo'lsa-da, so'nggi yillarda ijro intizomi sezilarli yaxshilandi, sud qarorlarining katta qismi ijro etilmoqda. Statistik ma'lumotlarga ko'ra, masalan, 2023-yilda ko'rib tamomlangan 460 mingdan ortiq fuqarolik ishlarining 343 mingida da'volar qanoatlantirilib, ijro hujjati berilgan bo'lsa, yil davomida shulardan juda katta qismi ijro etildi (hisobotlarga qaraganda, MIB orqali undirilgan summalar trillion so'mlarni tashkil etgan). Bu xalq manfaatiga xizmat qiluvchi ijobiy ko'rsatkichdir. Kelgusida tamoyilning to'liq amalga oshishi uchun taklif qilingan chora-tadbirlar izchil joriy qilinishi maqsadga muvofiq.

Yuqorida ko'rib chiqilgan O'zbekiston fuqarolik va iqtisodiy protsessual huquqining asosiy prinsiplari – sud ishlarini yuritishning konstitutsiyaviy va qonuniy poydevori hisoblanadi. Tahlildan ko'rinib turibdiki, ushbu prinsiplarning aksariyati qonunchilikda yetarlicha mukammal tartibga solingan va sud amaliyotida qo'llanilmoqda. Xususan, sud hokimiyatining faqat sudlar tomonidan amalga oshirilishi, taraflar tengligi, sud muhokamasining ochiqqligi, sud hujjatlarining majburiyligi kabi prinsiplar so'zsiz qabul qilingan va ularga rioya qilish odat tusiga kirgan. Biroq ayrim tamoyillar bo'yicha amaliyotda muammolar ham mavjudligi aniqlandi.

Yuqoridagi mulohazalar asosida quyidagi **takliflarni** umumlashtirish mumkin:

Qonunchilikni takomillashtirish: Fuqarolik va iqtisodiy protsessual kodekslardagi prinsiplarga doir normalarni yanada izchil va aniq qilish. Xususan, iqtisodiy protsessual qonunchilikka FPK 15-moddasiga o'xshash, sudning taraflarga huquqlarini tushuntirish va hokazolar bo'yicha majburiyatlarini belgilovchi normani qo'shish maqsadga muvofiq. Shuningdek, videokonferensaloqa, elektron protseduralar kabi zamonaviy jihatlarni ham qonunda aniq tartibga solish (hozir qisman tartibga solingan, lekin to'liq emas).

Sudyalarning malakasini oshirish: Protssesual tamoyillarga rioya etish bo'yicha doimiy seminar va treninglar o'tkazish. Har bir sudya, ayniqsa yangi tayinlanganlar, protsessual qonunning ruhi va tamoyillarini chuqur anglab yetishi lozim. Sud qarorlarining bekor bo'lishiga olib kelayotgan xatolar tahlil qilinib, o'quv jarayonida muhokama qilinishi kerak.

Sud tizimida raqamli texnologiyalar joriy etish: "Elektron sud" tizimini yanada kengaytirish, ishlarni elektron taqsimlash (bu sudyalarning mustaqilligi va odillik tamoyillariga ham xizmat qiladi), sud majlislarini audio/video yozuvga olishni 100% holatga yetkazish. Bu choralar protsessual prinsiplarga rioya etilishini ham bilvosita nazorat qiladi (masalan, audiyozuv taraflar so'zini bo'lish yoki qaysidir tarafga so'z bermaslik kabi holatlarni isbotlash imkonini beradi).

Jamoatchilik va OAV bilan hamkorlik: Sud hokimiyati faoliyatining ochiqqligini ta'minlash uchun muntazam brifinglar o'tkazish, muhim sud qarorlarini tushuntirib borish. Bu fuqarolarning sudga bo'lgan ishonchini mustahkamlaydi va

prinsiplarga rioya etilishiga daxl qiluvchi alohida holatlar bo'lsa, jamoatchilik o'z vaqtida xabardor bo'ladi.

Ijro intizomini yanada kuchaytirish: Sud qarorlarining bajarilishi darajasini oshirish maqsadida xususiy ijro instituti joriyasini o'rganish, MIBning texnik va kadr salohiyatini oshirish, qarzdorlik bo'yicha yagona elektron reyestr tuzish (bu sud majburiy hujjatlari bo'yicha qarzdorlarning boshqa davlat xizmatlaridan foydalanishiga cheklovlar joriy qilishga ham yordam beradi, masalan, yirik qarzdorlarga mol-mulk orttirishni taqiqlash va b.). Bu majburiy ijro prinsipi samaradorligini ta'minlaydi.

Xulosa o'rnida, qayd etish joizki, fuqarolik va iqtisodiy protsessual huquq prinsiplari adolatli sudlovni hayotga tatbiq etishning kafolatlaridir. O'zbekiston qonunchiligida ushbu prinsiplarga katta e'tibor berilgan va ular konstitutsiyaviy darajada himoya qilinadi. Ularning sud amaliyotida to'laqonli qaror topishi uchun doimiy e'tibor, tahlil va isloh zarur. Ushbu maqolada keltirilgan tahlillar va takliflar sud tizimi faoliyatini yanada takomillashtirishga, fuqarolarimizning sud orqali himoya huquqini samarali ro'yobga chiqarishga oz bo'lsa-da hissa qo'shadi degan umiddamiz.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik protsessual kodeksi (22.01.2018 y. qabul qilingan, oxirgi o'zgartirishlar kiritilgan). lex.uz
2. O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiy protsessual kodeksi (24.01.2018 y. qabul qilingan). lex.uz
3. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. – (2023-y. tahrirda sud hokimiyati mustaqilligi va odil sudlovga oid moddalar);– T.: “O'zbekiston”, 2023.
4. “Sudlar to'g'risida” O'zbekiston Respublikasi Qonuni (yangi tahriri – 28.07.2021 y.). lex.uz
5. O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksi. – T.: “Adolat”, 2022.
6. O'zbekiston Respublikasi MJTK (Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeks). lex.uz
7. Oliy sud Plenumining 2018-yil 24-avgustdagi 26-sonli qarori “Fuqarolik ishlarini sud muhokamasiga tayyorlash to'g'risida”. lex.uz
8. Oliy Sud Plenumining 2019-yil 24-maydagi 13-sonli qarori “Birinchii instansiya sudi tomonidan iqtisodiy protsessual qonun normalarini qo'llashning ayrim masalalari to'g'risida”.– Sud.uz saytidagi e'lon qilingan Plenum qarori.
9. “Sudlar faoliyati bo'yicha statistik ko'rsatkichlar – 2023 yil”. O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi axborot xizmati.
10. Aniq.uz yangiliklar sayti. “Sudlar 2023 yilda 63 625 ta nikohdan ajratish bo'yicha ishlarni ko'rib chiqqan” – 22.01.2024 y.
11. Uza.uz (O'ZA). “Daxlsizlik – sudya mustaqilligining muhim kafolati” – 15.12.2022 y. maqola.

12. Konstitusion tadqiqotlar instituti (justy.uz). “Sud hokimiyati mustaqilligi va chegaralari” – 2021 y. ilmiy maqola (sud mustaqilligi kategoriyasi haqida nazariy tahlil).
13. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 7-dekabrdagi PF-6127-son Farmoni “Sudlar faoliyatini takomillashtirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”. – Xalq so‘zi gazetasi, 2020 yil 8 dekabr soni.
14. Sudyalar Oliy Kengashi axborotnomasi, 2022. – (Sudyalarning intizomiy javobgarligi va sud ishiga aralashish holatlari yuzasidan ma’lumotlar).

